// Мовознавство, 1976, №5.

Історичні студії

В. В. НІМЧУК

МОВА УКРАЇНСЬКОГО ТРАВНИКА XVI ст.

Пам'ятки української мови XIV—XV ст. представлені головним чином текстами юридичного призначення, насамперед різними видами грамот. Проте вже від XV ст. збереглися спроби введення української мови в конфесійну літературу (наприклад, Четья 1489 р., переклад Пісні пісень, з коментарями, XV або початок XVI ст.).

Протягом XVI ст. спостерігається тенденція до розширення сфери використання української літературної мови, зростання її функціональних стилів, а також удосконалюється юридично-діловий стиль української мови. Українською мовою перекладаються й далі конфесійні тексти (Пересопницьке євангеліє 1556 — 1561 рр., Крехівський апостол 1560 рр.), розвивається ораторсько-проповідницька проза (численні учительні євангелія, наприклад Нягівські повчання), розгортається полемічний стиль (найвидатніші його представники — Г. Смотрицький та І. Вишенський), виникає віршування (А. Римша).

Староукраїнських пам'яток, що представляють науковий чи науково-популярний стиль, збереглося небагато. У зв'язку з цим привертає увагу фотокопія уривка тексту про цілющі властивості рослин та їх застосування для лікування (так званий травник) з рукописної збірки Бухарестського державного архіву та аналіз пам'ятки в статті Л. Джамо-Діаконіци «Un text slavon de farmacoterapie populară din secolul al XVI-lea»[1] («Церковнослов'янський текст XVI ст. з народної фармакотерапії»). Л. Джамо-Діаконіца твердить, що джерелом цього уривка була відома праця Діоскоріда й доповнення до неї Петра Андрія Маттіолі, в поєднанні з народною терапією. Вона припускає, що твори Діоскоріда проникли в Румунію через польсько-українське посередництво в період між кінцем XV й кінцем XVI ст., однак уривок цей розглядає як пам'ятку XVI ст. Авторка підкреслює, що вже у XIX ст. Б. П. Хашдеу відзначив у мові уривка «українські нюанси». Далі, стисло відзначивши деякі фонетичні, морфологічні й лексичні особливості тексту, Л. Джамо-Діаконіца також відзначає, що в мові пам'ятки переплітаються книжні південнослов'янські елементи з російсько-українськими і польськими, чим обгрунтовується її гіпотеза про те, що розгляданий травник може бути копією українського перекладу якогось польського тексту. Авторка вважає, що уривок із травника писаний церковнослов'янською мовою (як видно з заголовка статті), і лінгвістичний аналіз будує на виявленні в ньому нецерковнослов'янських рис.

Проте ця праця залишає нез'ясованим питання про відношення травника до посібників такого типу в західних слов'ян, зокрема в поляків. А це має важливе значення для встановлення генези тексту пам'ятки. Якщо

[1] Див.: «Romanoslavica», XIV. Lingvistică. Bucureşti, 1967, p. 377—409.

в травнику справді відбиті доповнення до твору Діоскоріда, то пам'ятка написана не раніше 1554 р., коли була надрукована книжка П. А. Маттіолі.

Цей же уривок із травника описав і опублікував 1883 р. Поліхроній Сирку [2]. Публікатор відзначає, що текст пам'ятки вміщено у слов'яноболгарському збірнику статей духовного (апокрифи) і світського змісту. Збірник написано однією особою і, судячи з письма, не пізніше початку XVII ст. П. Сирку пише, що точно невідомо, коли укладено збірник в Болгарії, звідки він спочатку потрапив до Румунії, а звідти — на Україну. На Україні збірник був доповнений травником і вже в доповненому вигляді знову потрапив до Румунії. Свої висновки П. Сирку зробив на підставі того, що в збірнику міститься одна стаття, перекладена румунською мовою (на думку Б. П. Хашдеу, переклад її зроблено в другій половині або в кінці XVI ст. у Трансільванії), травник українською мовою і церковнослов'янські тексти з численними східнослов'янськими елементами; в мові всього збірника є неправильності, які іноді затемнюють зміст і які можна пояснити лише недостатнім знанням церковнослов'янської та української мов румунським переписувачем. Той факт, що більшість матеріалів збірника написано церковнослов'янською мовою, ще не означає, що його укладено саме в Болгарії. Збірник міг бути створений і на Україні (на це вказують східнослов'янські риси в його мові). П. Сирку вважає слушною думку Б. П. Хашдеу про те, що румунський переклад однієї із статей збірника відноситься до другої половини або до кінця XVI ст. Немає сумніву, що український травник був створений не пізніше. Вивчення травника показує, що перед нами не церковнослов'янський, а староукраїнський текст. Пам'ятка являє значний інтерес як зразок науково-популярного стилю. Іншого аналогічного тексту XVI ст. досі не виявлено, тому він заслуговує на спеціальне дослідження.

Те, що українська пам'ятка збереглася в іншомовному середовищі, — цілком зрозуміло. Лікування за допомогою цілющих трав було дуже поширене, тому посібники з цієї галузі через часте користування ними зношувались, багато разів переписувались. Матеріали старого травника повністю чи видозмінено використовувались при укладанні нового, зберігаючись у його складі. Наприклад, у рукописному лікарському пораднику другої половини XVIII ст. «Книга лѣчебнаѧ ω(т) многи(х) лѣкарствъ», що зберігається у Львівській бібліотеці АН УРСР (шифр АСП/159, с. 217—219), вміщено текст про *припутнікъ*, *венедіку*, *дѧгиль*, *бедрѣнець*, дуже близький до уривка з травника XVI ст. У багатьох випадках текст XVIII ст. повніший і допомагає точніше зрозуміти зміст травника XVI ст.

Детальний аналіз фонетичних, морфологічних та лексичних особливостей пам'ятки необхідний для з'ясування її походження.

Орфографія пам'ятки, поєднуючи східнослов'янську та середньоболгарську правописні традиції, відбиває типові риси фонетичної системи української мови.

За середньоболгарською орфографією у травнику незалежно від твердості чи м'якості приголосного у кінці слів переважно вживається **ь**, наприклад: *припоу(т)никь* (1)[3], *съкь* (1 зв.), *гара(з)дь* (3), *моць* (8) тощо. Зустрічається **ь** й у середині слів, особливо після **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, **ц** (за давньоруською традицією): оу *ωцьтѣ* (2), *ложьки* (2 зв.), *горщькѫ* (10 зв.), але *боукьвица* (5). Згідно з середньоболгарською орфографією тут мав писатися **ъ**. Без звукового значення **ъ** у пам'ятці фіксується дуже рідко, наприклад:

[2] Див.: П. Сырку. Отрывок малорусского простонародного лечебного травника и два заговора. По рукописи начала XVII в., хранящейся в Румынском государственном архиве в Букуреште.—«Филол. зап.», год 22-ой, вып. I. Воронеж, 1883, с. 1—12 (окрема пагінація). Ця публікація давно вже стала рідкістю і не відповідає сучасним вимогам видання пам'яток (П. Сирку без застережень розкрив титла, доповнив скорочені написання).

[3] Цит. за фотокопією, доданою до зазначеної статті Л. Джамо-Діаконіци. Цифрами в дужках позначено сторінку.

въсъ (5). Характерною рисою досліджуваного тексту є досить часте вживання літери **ъ** замість **о** в середині та в кінці слів: *съли* (1 зв.) замість *соли*, *събѣ* (4 зв.) замість *собѣ*, *съкоу* (2) замість *сокоу*, *чътыри* (2 зв.) замість *чотыри*; *въдныи*, *мѧсъ* (5 зв.) замість *водныи*, *мѧсо* та багато ін., пор. ще *оувъцтѣ* (11 зв.), яке можна поділити на *оув ъцтѣ*, тобто *в оцті*. В одиничних випадках **ъ** стоїть на місці **е** — *тъпло* (1 зв.). Літера **ъ** замість **о** зрідка зустрічається також в інших українських пам'ятках XVI ст.— оускочило стадо *възеро*, тобто *в озеро* (Пересопницьке євангеліє, с. 249 зв.).

Іноді в розглядaному травнику в кінці слів після твердих приголосних за східнослов'янською орфографією пишеться **ъ**: *добръ* (3 зв.), *въ* (7 зв.), *з внѫтръ* (8 зв.).

Поряд з написаннями, що відбивають українські рефлекси давніх сполучень редукованих голосних із плавними *р*, *л*, у пам'ятці нерідко вживаються **ръ**, **лъ**, згідно з середньоболгарською орфографією: *горнець* (5), *до(л)го*, *бо(р)зо* (11 зв.), *перси* (4 зв.) тощо, але *кръвлю* (2), *кръвь* (6), *дръжати* (3, 10 зв.), *пръси* (11 зв.) та ін.

За східнослов'янською правописною традицією незалежно від походження в пам'ятці вживаються **оу** (**ꙋ**), **ю**, проте дуже часто за середньоболгарською традицією на їх місці виступає **ѫ**: *боудє(т)*, *оувари*, *тоую* (1), *котюга* (9 зв.), *чистоую* (5) та ін., але *чистѫѫ платинѫ* (10 зв.), *сѫхии* (4 зв.), *рѣпѧкѫ* (9), *бѫквицѫ* (10) тощо. Аналогічне явище спостерігається в уживанні літер **ꙗ** та **ѧ**, наприклад: *дꙗги(л)* *коудєрѧвыи* (3 зв.), *поздоровлѧє(т)* (11 зв.) та ін.

У тексті травника є кілька випадків, які свідчать про те, що примірник, з якого зробив список румунський переписувач, був із східнослов'янським, українським правописом: у ньому спостерігаємо виправлення *собѣ* на *събѣ* (1 зв.), *ложьки* на *лъжьки* (2 зв.), *с[л]еза* на *се(лъ)за* (7), помилкове написання *оутробоуѫ* (4) замість *оутробоу*.

Літера **ѣ** пишеться здебільшого етимологічно правильно. В одиничних випадках на місці **ѣ** зустрічаємо **и** (*идѣнѧ* — 3 зв.), що досить часто фіксують українські пам'ятки; таким чином виявлялася вимова **ѣ** як **і**. Пам'ятка відбиває характерну рису української фонетики — перехід **е** > **і** в новозакритому складі, що також позначався літерою **ѣ**, наприклад; *зѣлѧ* (4 зв., 8 зв., 11 та ін.), *корѣнь* (10) тощо. Зрідка на місці **ѣ** вживається **ѧ**: *болѧсти* (5), *блѧдо(г)[о]* (8), і навпаки — на місці **ꙗ**, **ѧ** пишеться **ѣ**, наприклад: *трѧсавицѣ* (2 зв.), *жо(л)тѧницѣ* (9 зв.), *всѣкои*, *румѣныи*, *мѣта* (8). В одному випадку замість ненаголошеного **ѣ** вжито **є**: въ *главє* (6 зв.). Привертають увагу ще такі написання: **ѣ** відповідно до етимологічного **ы** — *грѣзє(т)* (9), *ω(т)рѣвае(т)* (8 зв.); **є** відповідно до етимологічного **ѧ** у слові *вытєгнѫ(л)* (10 зв.), а також літери **и** у формі *на оугли* (5) (знах. відм. збірного *оуглѧ* чи *оуглꙗ*, тобто «вугілля»).

Можливо, що плутання літер **ѧ** — **ѣ** — **є** — **и** викликане не тільки орфографією, а відбиває певним чином звукові особливості карпатських говірок, у яких звук **а** після м'яких приголосних переходить в **е** ($е^и$, $и^е$)[4].

У пам'ятці відбито збіг давніх **ы** та **и** в українському **и**, наприклад: *гризти* (3 зв.), *гризи* (8 зв.), *витиі(с)нѫвши* (9 зв.) тощо. Злиттям давніх **ы** та **и** в живій мові, мабуть, зумовлюються випадки написання **ы** після задньоязикових: *ло(ж)кы* поруч із *ло(ж)ки* (7), *болѧ(ч)кы* (1 зв.), *па(р)хы* (9), *ω(т)кынь* (10) поруч із *килѣ* (5).

Можливо, що в слові *сѣно доубрѫвноє* (11 зв.) виявляється новий звук (**у** чи **ӱ**) на місці етимологічного **о** в новозакритому складі.

[4] Пор.: Б. В. Кобилянський. Діалект і літературна мова (східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови). К., 1960, с. 171—173.

Досліджуваний текст відбиває низку інших звукових особливостей, притаманних більшості українських говорів, зокрема перехід **е** > **о** після шиплячих перед етимологічно твердими приголосними: *жолоудо*(*к*) (1 зв.), *жо*(*л*)*тки* (5), *чорнобыль* (10) та ін.; чергування **в(ъ)/у**: *въ*коуси(т) (4 зв.), *оу* водѣ (7 зв.), *въ* кого (7) тощо; злиття прийменників і префіксів **съ**, **изъ** в одному **(и)з(ъ)** (перед глухими приголосними — **с(ъ)**: *з* вино(м) (1), *з* ни(х) (5), змѣшаи *з* вино(м) и *з* водѫ (5 зв.), *из* вино(м) (9) та ін.; протетичний **в** — *воухо* (1 зв.), асиміляцію **о** > **а** в слові *гара*(*з*)*дь* (3); **кт** > **хт** у слові *хто* (1), **шт** > **щ** у словах *що* (5), *щобы* (10 зв.). Відзначається закінчення **-ѧ** відповідно до **-ье**: *зѣлѧ* (4 зв. та ін.), *былѧ* (2), *листѧ* (9 зв.), *насѣнѧ* (2).

Пам'ятка засвідчує окремі діалектні фонетичні явища. До говіркових явищ відноситься перехід сполучень **вй**>**вл**—*кръвлю* (2, 5 зв.), пор. *кръвлю* в інших пам'ятках XVI ст.[5] Тепер воно спостерігається в говорах Хмельницької, Тернопільської, Львівської, Чернівецької і Закарпатської областей [6].

Характерне для пам'ятки вживання форм дієслова *взяти* без початкового **в**: *ωзми* (5, 7) поруч із *възми* (2 зв.). Ця риса притаманна загалом південно-західним говорам на південь від Дністра, але відома й північніше [7].

Паралельно виступають форми *ложка* й *ужиця*: възми... чътыри *ложьки* воды, и чътыри *оужицѣ* вина (2 зв.). Тепер форма *лжиця*, *вжиця*, *жица* [8], *жиця* [9] фіксуються в частині лемківських, а *ожи́ц'а*, *ужи́ц'а* — в частині закарпатських говірок (долини рік Тереблі, Ріки, Тиси на заході Тячівського, у Хустському й Виноградівському р-нах, в окремих селах долини р. Боржави [10]). Про більший ареал назви з суфіксом -иця в минулому свідчить іменник *ложи́чник* «пристрій для зберігання ложок», відомий у Закарпатті далеко за межами ареалу *ожи́ц'а*. Ця назва з суфіксом **-іса** (**-ица**) відома і в інших слов'янських мовах: слц. діал. *ložica*, *lužica*, ч. *lžice*, ч. діал. (морав.) *užica* [11], в.-луж. *lžica*, схв. *жлица*, *ожица*, слн. *žlica*, болг. *лъжица*. Форму *ужиця* (*ожиця*), ч. діал. (морав.) *užica* можна трактувати як карпато-балканську слов'янську паралель, а не як південнослов'янізм [12]. Українська форма розвинулася з давньоруської *лъжица*: ıасти деревѧными *лъжицами*; *лжицѣ* серебрены [13]. Власне, форма *ужиця* походить з *ожиця* < *олжиця* < *лъжица*. Аналогічне явище — приставний **о** перед плавним, після якого занепав редукований **ъ**, — спостерігається у формі *из* ω(*р*) *та* (8 зв.) < *из ръта*.

У досліджуваній пам'ятці паралельно виступають форми прикметника *че*(*р*)*вонаа* і *че*(*р*)*ленаѧ* (2 зв.). Остання форма старіша і функціонує тепер у карпатських говірках (Гр. IV, 458)[14]. Нарешті, відзначимо архаїчну форму частки **ци** (11), яка вживається тут у функції сполучника.

У пам'ятці спостерігаються і деякі церковнослов'янські звукові риси, які виступають поруч із переважаючими східнослов'янськими: *здравь* — *здоровь* (1), *немо*(*ч*) (3) — *немощи* (7 зв.) тощо.

---

[5] Див.: І. М. Керницький. Система словозміни в українській мові (на матеріалі пам'яток XVI ст.). К., 1967, с. 90.

[6] Див.: Я. В. Закревська. Епентетичні звуки в українських говорах.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови, т. V. К., 1962, карта 2.

[7] Див.: K. Dejna. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. Wrocław, 1957, карта II (ізоглоса 3).

[8] Див.: Z. Stieber. Atlas j˙zykowy dawnej Łemkowszczyzny, z. 2. Łódź, карта 68.

[9] Див.: І. Верхратський. Про говір галицьких лемків. Львів, 1902, с. 413.

[10] Див.: Й. О. Дзендзелівський. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (лексика), ч. 1. Ужгород, 1958, карта 65.

[11] Див.: V. Machek. Etimologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957, s. 281.

[12] Див.: Й. О. Дзендзелівський. Українсько-західнослов'янські паралелі. К., 1969, с. 86.

[13] Полное собрание русских летописей, т. I. М., 1962, с. 126.

[14] Список скорочень подано у кінці статті. Римськими цифрами позначено том, арабськими — сторінку.

Виразно українською є також морфологічна система пам'ятки. Характерними рисами словозміни є флексія — ѣ у м'якій групі іменників — **род. одн. I відміни**: *съчевицѣ* (1 зв.), *бѫквицѣ* (6), *матицѣ* (10 зв.), наз.—знах. **мн. I** та II відміни: д̃. *коренѣ*... чътыри оужицѣ (2 зв.); флексія **-у** (**-ѫ**) в род. одн. іменників II відміни: *съкоу*, *припоу*(*т*)*никоу* (1 зв.), *дягилю* (3 зв.), *пе*(*р*)*цѫ* (7), *рѣпѧкѫ* (9), *кропоу* (12), *листѫ* (6 та ін.), *оударѫ* (6), *кашлю* (7) тощо; закінчення **-ои** < **-оѣ** прикметників та займенників жіночого роду в род. одн. та **-ыи** (**и** < **ѣ**) в наз.—знах. мн. усіх родів: *бѣлои* (3), *с которои* (6), *варенои* (7); *болныи* (6 зв.), *которыи* (5 зв.) та ін.; одиничні випадки вживання флексії **-е** в 3-й особі однини теперішнього часу дієслів I дієвідміни : *гризе* (10 зв.); редукція закінчення у формах 2-ї особи наказового способу дієслів: *зама*(*ж*) (5), *лѧ*(*з*) (12). З невідмінюваних слів відзначимо прислівники: *гараздь* (3) < *горазд*о, *на*(*д*)*щеср*(*д*)*це* (2), *нащеср*(*д*)*це* (1 зв.), *на*(*д*)*ще* (8 зв.), *наще* (11) < *на тъще сьрдьце*.

Досліджуваний травник яскраво відбиває медичну і природничу термінологію української мови XVI ст.

Привертає до себе увагу те, що в травнику значення «хвороба» передається переважно словом *болесть* (*болѣсть*) (1 зв., 8 та ін.), рідше — *немочъ* (3), *немощъ* (7 зв.), які досі функціонують у розмовній мові. Тут знайшло відображення взагалі багато назв хвороб та дієслів, що вказують на процеси, стани: *болѧчкы*, *болѧ*(*ч*)*коу оукладае*(*т*) (1 зв.), *дръжи*(*т*) *бѣгоу*(*н*)*ка* (1 зв.) (тепер тільки розм., заст., СУМ, I, 175), *каше*(*л*) *сѫхиі* (4 зв.), *кила нападе*(*т*) (5) (тепер тільки розм., рідк. СУМ, IV, 149), *короста* (11), *лишаи* (6 зв.), *росте*(*т*)... *мѧсъ дикое* (5 зв.) (тепер *дике м'ясо* — розм., заст., СУМ, II, 274), *огневаѧ немо*(*ч*) (3), *на* [*о*]*гнѣвоуѫ боли*(*т*) (4 зв.) (пор. о́гница: *огнѣваа* — Бер. Лекс., 79; жега́вица: *огнѣвица*, [огнев]*аѧ*, 36; febris, *огневица* — Сл. Лекс., 195); *огневи́ця* (тепер *вогневи́ця* «гарячка» — заст., СУМ, I, 714), піи ω(т) *падѫщеи нем*(*о*)*щи* (7 зв.) (сучасне розм. *падуча хвороба* «епілепсія», СУМ, VI, 14), *парали*(*с*) (11) «параліч», *пархы* въсѣ *выганѧе*(*т*) (9) (тепер розм., а норм. *парші* — СУМ, VI, 83), *трѧ*(*с*)*цѧ* дневнаѧ дръжи(т) (7 зв.), *трѧ*(*с*)*цѧ дръжи*(*т*)...кды мае(т) *оухопити* то *выйде*(*т*) блюватиною (11), *трѧсавицѣ дръжи*(*т*) (2 зв.) (пор. сучасне розм. *трясця*, УРС, VI, 116; діал. *трясавиця*, Гр. IV, 292), коли тѧ мае(т) *похватити* (7 зв.), *оутолѧе*(*т*) ты(м) *оутробѫ* и *проходь вѣдныи* (5 зв.), *оутвръжае*(*т*) оутробѫ (1 зв.) (пор. діал. *твердити* «робити твердим», Ж., 952), себе са(м) *ωшибе*(*т*) (6) (пор. діал. *шиба́ти* «вдаряти», Гр. IV, 494) та ін. Окремі терміни цієї групи вимагають дальшого вивчення їх семантики: в собѣ *лѫ*(*н*)*ныи ωгнь* (6 зв.), ω(т)гони(т) *зизнобленоуѫ* оутробѫ (10) (пор. *за́знобка*, Гр., II, 41).

У цьому невеликому уривку спостерігаємо ряд анатомічних термінів: *бедра* (7 зв.), *селезе*(*н*), *кръ*(*в*) (6), *почка*, *мошенька* (2 зв.), *матицѣ* (10 зв.), *жолоудо*(*к*) (1 зв.) та ін.

При ідентифікації багатьох назв рослин, засвідчених у пам'ятках, постає низка проблем, зумовлених тим, що однією і тією ж назвою в різних говірках іменуються різні рослини і навіть їх групи [15]. Діалектна розмаїтість назв рослин у минулому, очевидно, була меншою, однак вона, безсумнівно, існувала, що засвідчують лексикографічні джерела української мови старої доби. Діалектні інновації та іншомовні запозичення нерідко поширювалися через писемні травники, що певною мірою сприяло усталенню ботанічної номенклатури.

Загальною назвою лікарської рослини в пам'ятці є слово *зѣлѧ* (4 зв., 8 зв., 10, 11 та ін.), нерідко — книжна форма *зеліе* (1, 8, 11 зв. та ін.). Л. Джамо-Діаконіца твердить, що у цьому ж значенні вживається тут і

---

[15] Пор.: В. А. Меркулова. Очерки по русской народной номенклатуре растений. М., 1967, с. 7.

слово *былие* [16]. Насправді, іменник *быль* (у сингулятивній формі *былина* (3), у збірній *былѧ* (2) має нове значення «стебло трав'янистої рослини», як і в сучасній українській мові. Варто відзначити, що П. Беринда церковнослов'янське *былїє* пояснює двічі: *Бы́лїє: φάρμακον, лѣка́рство..*, *Бы́лїє:* βοτάνη *ѕѣлье*, herba (Бер. Лекс., 1627, 12), відкинувши неточне пояснення Л. Зизанія *былїє, зѣл(ь)є, быльє* (Зиз. Лекс., 1596, 28).

Привертає до себе увагу й рання фіксація назви *насѣнѧ* (2, 10).

Назва *припутникъ* у досліджуваному тексті, безсумнівно, означає рослину Plantago, яка в більшості говорів і літературній мові називається *подорожник* (СУМ, VI, 754). Як видно з зібрання української ботанічної термінології С. Маковецького, у значенні Plantago major L. термін *припутник* поширений переважно в південно-західних говірках, насамперед у закарпатських (Мак., 280). На означення рослини Plantago arenaria L. *припутник* виступає в говірках біля Одеси (Мак., 270), а рослини Plantago media L.— в південно-західних і деяких східних (Мак., 280), але де саме, встановити не вдається. Відомий і словотворчий варіант назви — *припутень* «подорожник» (Гр., III, 435). За наявними джерелами не можна хоча б приблизно окреслити ареал деетимологізованого варіанта *трипутник* — Plantago major L. (Мак., 280), Plantago arenaria (Мак., 279), пор. білор. *трыпутнік* — Plantago major L.

Венедикта — це Cnicus benedictus L., рослина, що походить із південної Європи і тепер культивується в садах [17]. Як видно з одного лікарського порадника XVIII ст., вона, очевидно, культивувалась на Україні здавна [18]. Оскільки сама рослина занесена, не дивно, що й назву її запозичено, з часом певним чином адаптовано й прирівняно до особового імені *Венедиктъ* — лат. Benedictus, запозиченого через середньогрецьку мову. Термін *венедикт(а)* не ввійшов у нову літературну мову, в якій рослина Cnicus benedictus L. носить назву *хрестовий корінь* (Віс., 424), *будяк кучерявий* [19]. Не залишилось його слідів і в говірках української мови, в яких відповідна рослина іменується *чортополох, христовий корінь* та ін. (Мак., 104). У старовинних лікарських порадниках зустрічається й термін *кардусъ венедикти* (лат. Carduus benedicti) [20]. Ідентифікація терміна як Geum [21], тобто *гравілат* (*підлісник*),— помилкова. Привертає увагу хитання форм цього іншомовного слова в досліджуваній пам'ятці: възми *бѣлои венедикты*; по(д)ложи(т) по(д) главѣ *венеди(к)та* (3).

Дягu(л) коудерѧвыи — Archangelica officinalis (Moench.) Hoffm. Сама рослина і назва її відомі по всій Україні. Сучасна літературна її назва — *дягель* (СУМ, II, 450). Дуже поширений в українських говірках і фонетичний варіант *дягиль* (Мак., 36). Словом *дягель, дягіль* у народній мові позначається й рослина Angelica silvestris L. (Мак., 31). Це значення фіксують джерела XVII ст.: angelica, *дяге(л) коре(н)* (Сл. Лекс., 83).

Ведренець — це, безсумнівно, Pimpinella saxifraga L. В інших давніх джерелах засвідчується pim(p)inella, *бѣдринецъ* трава (Сл. Лекс., 316). Форма *бедринець* фіксується в більшості українських говорів (Мак., 269) і є нормативною (СУМ, I, 118); відомий і говірковий варіант *бедренець* (Мак., 269). З початковим **w** назва цієї рослини виступає і в старопольських пам'ятках — wiedrzeniec [22]. Відомі варіанти назви з **е** та **и** після **р**, пор. рос. *бедренец*, рос. діал. *бедринец*, п. bedrzeniec, слн. *bedrenec*, схв. *бедринац*.

Оужовни(к). Л. Джамо-Діаконіца [23] вважає, що в пам'ятці мова йде про рослину Veronica. В українських говорах назву *ужовник* (*вужовник*) мають рослини Polygonum bistorta L. (Мак., 285)[24], сучасна літературна назва *гірчак, ракові шийки*, або *змійовик* і Scorzonera L. (Мак., 336), сучасна назва *солодкий корінь* (Віс., 436) та ін. Солодкий корінь колись використовувався як засіб проти укусів гадюк [25]. У народній медицині ліками від укусів гадюк вважається і вероніка лікарська — Veronica officinalis L.[26], тому її називають і *гадячник* [27], а вероніка дібровна — Veronica chamaedrys L. у діалектах іменується *гадинець, гадяче зілє* (Мак., 395). У лікарському порадникy XVIII ст. читаємо: *Ужовъ зелиє* то є(с)тъ *гадъчеи ѕѣлѧ* [28]. У досліджуваному тексті *оужовни(к)*, напевне, означає рослину з роду Veronica.

Боуквица (*боукьвица, боуко(в)ца*). Назву *буквиця*, варіанти *буква, буковник, буковиця* (Мак., 55) в українських говірках має кілька зовсім різних рослин (Мак., 249, 279, 294, 328), але в більшості фіксацій на всій території України вона означає Betonica officinalis L. (Мак., 55). Це значення підтверджується й іншими пам'ятками — betonica, *буквица* (Сл. Лекс., 102). Не виключено, що форма *боуко(в)ца* відбиває живомовний варіант назви (пор. сучасне діал. *буковиця*). Не викликає заперечень думка, що рослина дістала назву за аналогією: листки її на краях волохаті, як у бука [29]. Л. Джамо-Діаконіца гадає, що ця назва є калькою латинського терміна betonica, який за народною етимологією було прийнято як похідний від другої літери латинського алфавіту — beta. Це припущення є помилковим, адже термін bukъvica (демінутив від buky род. відм. bukъve «бук») Betonica є праслов'янським [30], а не книжним утворенням пізнішого часу.

Мѧта (*мѣта*). Найпоширенішим для роду Mentha є термін *м'ята* (Мак., 230). У староукраїнських пам'ятках засвідчується вживаний і тепер варіант *м'ятва* (Мак., 230) — ment[ha] *мятва*; ment[h]astrum *мята по(л)ная* (Сл. Лекс., 267).

Рѣпѧ(к). Назву *ріп'як, ріп'ях, ріплях* в українських говірках здебільшого мають рослини роду Arctium, найчастіше lappa (Мак., 200), рідше — Carduus, зокрема nutans (Мак., 80), зрідка — Agrimonia (*ріп'ячок, ріп'ях жовтий*, Мак., 15). У літературній мові на означення Arctium lappa вживається термін *лопух* (Віс., 445; СУМ, IV, 547), іноді — *реп'ях* (УРС, V, 40). «Лексикон латинський» Є. Славинецького фіксує *репи(к) зелїє* як відповідник латинського agrimonia (76). У народній медицині популярний саме вид lappa. Цю рослину і позначає *рѣпѧ(к)* у травнику XVI ст.

Кропива. У більшості говірок і в літературній мові цим терміном позначається Urtica dioica L. Ця форма засвідчується й пізнішими пам'ятками — vrtica, *кропива* (Сл. Лекс., 418), *кропива*, стволїє (Син., 123).

Роєвникъ (*бчолныи*). У говірках української мови *роєвник* (*роївник* та под.) означає рослину Melissa officinalis L.— літературна назва *меліса лікарська* та різні рослини роду sempervivum, зокрема *молодило покрівельне* Sempervivum tectorum (Мак., 340), *молодило плодоносне* Sempervivum soboliferum (Мак., 340). Усі зазначені рослини — медоноси (Віс., 282), біля

---

[16] Див.: «Romanoslavica», p. 402.

[17] Див.: В. В. Кархут. Ліки навколо нас. К., 1975, с. 191.

[18] Див.: А. Потебня. Малорусские домашние лечебники XVIII в.— «Киевская старина», т. 28, 1890, с. 38 (окрема пагінація).

[19] Див.: М. С. Харченко, В. І. Сила, Л. Й. Володарський. Лікарські рослини і їх застосування в народній медицині. К., 1972, с. 50.

[20] Див.: А. Потебня. Зазнач. праця, с. 38.

[21] Див .: Історичний словник українського язика. За ред. Є. Тимченка, т. 1. К.—Х., 1930, с. 214.

[22] Див.: A. Brückner. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957, s. 25.

[23] Див.: «Romanoslavica», p. 404.

[24] Див.: В. Комендар. Лікарські рослини Карпат. Ужгород, 1971, с. 191.

[25] Див.: V. Machek. Česká a slovenská jména rostlin. Praha, 1954, s. 236.

[26] Див.: В. В. Кархут. Зазнач. праця, с. 52.

[27] Див.: Ф. І. Мамчур. Лікування сечокам'яної хвороби травами. К., 1974, с. 38.

[28] Див.: Книга лѣчебнаѧ.., с. 213.

[29] Див.: V. Machek. Česká a slovenská jména rostlin, s. 199.

[30] Див.: Słownik prasłowiański, t. I. Wrocław— Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1974, s. 445.

4 — 6-617

них рояться бджоли, що й дало привід для найменування (пор. ст. укр. *пчелникъ*). Однак тільки меліса входить у народну фармакопею [31]. На означення роду Melissa аналогічні назви відомі також у польській (rojownik) та чеській (rojovník) мовах. У «Лексиконі латинському» Є. Славинецького фіксується aizoon, *рое(в)ни(к) зелїє* (76), chimerine, *роевникъ трава* (120), які важко ідентифікувати, але грецька назва меліси — melis(s)ophilon перекладається терміном *пчелникъ зелїє* (266). У досліджуваному тексті *роєвникь* із прикметником *бчолный*, мабуть, означає Melissa officinalis L.

Чорнобыль. За словником Б. Грінченка, *чернобіль* Gentiana carpatica (IV, 458). Л. Джамо-Діаконіца ідентифікує *чорнобыль* пам'ятки як Gentiana [32]. Однак у пам'ятці, без сумніву, йдеться про Artemisia vulgaris L., яка на Україні найчастіше називається *чорнобиль* (деетимологізовані варіанти — *чорнобель*, *чорнобіль* (Мак., 41), або *полин звичайний*. Ця рослина й тепер рекомендується народною медициною для прискорення пологів [33]. У деяких говірках чорнобиль скорочено називають *бильник*, *билиця*, *билина* (Мак., 41), що фіксують інші пам'ятки: artemisia, бѣлица (в інших списках — *былица*) *зелїє* (Сл. Лекс., 93), пор. п. bylica.

Воднаѧ жероуха. Л. Джамо-Діаконіца зіставляє її з назвою *жеруха* в значенні Bursa pastoris (тобто *грицики*, за словником Б. Грінченка), але в цій ідентифікації авторка сумнівається, бо значення *воднаѧ* вказує, що це зілля росте по болотах [34]. Справді, Б. Грінченко подає не просто *жеруха*, а *жеруха лісна* Bursa pastoris (I, 480). Найчастіше в говірках (Мак., 78) і в літературній мові *жеруха водяна* (Віс., 255) означає рослину Cardamine amara L. Вона, як і *жеруха болотяна* Cardamine pratensis L. (Віс., 254), росте по вогких луках. Жеруха водяна колись вважалася лікарською рослиною [35]. У досліджуваному тексті йдеться, мабуть, саме про неї. Є. Славинецький латинський термін cardamina перекладає як *мята че(р)воная* (112), але він фіксує agriocardamum, *по(л)ная жеруха* (76), cardamum, *жеруха* (112).

Кро(п). Назву *кріп* (род. *кропу*) в більшості говорів та в сучасній літературній мові має рослина Anethum graveolens (Мак., 31; Віс., 341). Так називається ця рослина і в інших староукраїнських пам'ятках — anethum *кропъ* вертоѡградный (Сл. Лекс., 83).

Пам'ятка цікава і тим, що у ній представлена лексика живої української мови і з інших сфер, наприклад: *пе(р)цѫ* (7), *го(р)нець* (5), *оу... горщькѫ* (10 зв.), *жо(л)тки* (5), *оу сытѫ* (6 зв.), *въ горѣлцѣ* (3 зв.), *оужь*, *гадина* (4 зв.) та ін. Тут засвідчуються сучасні значення давніх слів *животъ* і *скаженый*, напр.: *гризе(т) по животѫ* (8), тѧ(ж)ко *на животѣ* (9) (пор. уже в XV ст.: Зачнеши в *животѣ* своєм— Чет. 1489, 15 зв.); кого котюга *скаженаѧ* оукуси(т) (3 зв.) тощо, однак *рана закажена* а(л)бо *ко(ст) скажена* (6 зв.) із старим значенням.

Крім загальноукраїнської лексики, у пам'ятці є невелика кількість слів (або їх значень), притаманних південно-західним говіркам: *гри(з)* гризе(т) по животѫ (8), *оуздра(в)лѧе(т)* оутробѫ тве(р)доуѫ и *гри(з)* (10 та ін.) (пор. *гризь*, *гризá* «біль у шлунку, різь у животі, бігунка» (Ж., 159) у південно-західних говірках та *гризь* «ревматизм, ломота» (Гр., I, 326; СУМ, II, 167) у південно-східних), скаженаѧ *котюга* (9 зв. та ін.) (пор. *котю́га* «собака» (Ж., 372; СУМ, IV, 312), чистѫѫ *платинѫ* (10 зв.), оумочоуи *платинѫ* чи(с)тоую (5) (пор. *платина* «хустка» (Гр., II, 179; СУМ, VI, 568), *ѡто(к)* из очи(и) вычищае(т) (10), комоу рана *ѡтече(т)*...*ѡто(к)* выга(нѧ)е (т) (12) (пор. *отік*, *ото́ку* «гній із нариву» (Ж., 584; Гр., III, 75; pus, *ропа*, *ѡтокъ*, Сл. Лекс., 339), *оуздоровлѧе(т)* (3 зв., 4 зв., 5, 7 зв.) та ін. (пор. *уздоро́влювати*, *уздорові́ти* «виліковувати, вилікувати», УРС, VI, 170; и пото(м) почалъ *оуздоровливатисѧ*, Чет. 1489, 4; Исцѣлѧ́ю: *уздоровлѧ́ю*. Бер. Лекс., 155).

Церковнослов'янських лексичних елементів у травнику дуже мало (навіть коли до них зараховувати й спільнослов'янські слова в церковнослов'янській звуковій оболонці), і до того вони були загальнозрозумілі, бо близькі до них слова використовувалися в живій українській мові, пор.: *яства*; *питїе* (4), *оутроба* (7), *я(д)*, *перси* (4 зв.), *отроча* (10 зв.) і *ї́ство* (Гр., II, 199), *пиття* (Гр., II, 155), *утроба* (Гр., IV, 366), *ї́д* «отрута» (Гр., II, 196), *перса*, *пе́рси* (Гр., III, 146) тощо.

Зовсім незначний у пам'ятці лексичний матеріал польського походження, наприклад: *моць*; *трѫтизнѫ* (8), якое колве(к) (2 зв., 3), *барзо* (4 зв.), *завше* (11 зв., 12) та ін.

Таким чином, дослідження мовних особливостей уривка з травника переконливо свідчить, що він є пам'яткою української літературної мови XVI ст., у якій відбито навіть окремі діалектні особливості південно-західних говорів української мови, точніше, карпатських. Далі публікуємо текст цього травника *.

ва(т) ѡколо оуха и оксло оуса и кого черево боли(т) ты(м) помазоуи
здравь боуде(т). Та(к)же хто на оутробоу боли(т) то е(с)[т] на бѣ-
гоу(н)коу. з вино(м) албо из ѡцтомь, оувари и пии здоро(в) бѫде(т).
П РИПОУТНИКЬ. Припоу(т)никь е(с)[т] зелїе вельми добро,
бо неда(р)мо его зовоу(т) припоу(т)нико(м). бо е(с)[т] припоу(т)ни(к)
двоякии. малыи и великии. Велїки(и), припоу(т)никь тоую мо(ц)[1]
1. имаеть въ собѣ [2]. з него добраа масть бывае(т) на въсѣ ра//ны и бо-
лѧ(ч)кы. Коли ко(г)[о] дръжи(т) бѣгоу(н)ка припоу(т)никь из вино(м)
оувари съли немного и съчевицѣ зътри и нащеср(д)це пораноу яж(д)ь
оутвръжае(т) оутробоу. Та(к)же хто мае(т) болѣ(с)[т] оу воухо [!],
тогды съкь припоу(т)никовыи оу вухо оупоусти. болѧ(ч)коу оукла-
дае(т). Та(к)же кто не може(т) на жолоудо(к) навари оу винѣ. и
пии тъпло пораноу. Та(к)же ко(г)[о] ѡчи болѧ(т). съкоу вытисноу-
1 зв. вши с припоу(т)никоу при//кладаи. Та(к)же кто кръвлю плюе(т),
припоу(т)ни(к) з вино(м) оуваривши пораноу на(д)щеср(д)це пїи.
Та(к)же кого зоубы болѧ(т) съкоу з былѧ, припоу(т)никова нацѣди,
и помазѫи [3] зоубы, и оуздоровлѧе(т) болесть зѫбноуѫ. Та(к)же
котораѧ жена мѣсѧ(ч)ноѫ болесть тръпи(т)[4] много кръвоточюиво [5].
наберн припоу(т)никового насѣнѧ, оувари оу винѣ. албо оу ѡцьтѣ
2. даи пити еи пораноу и на но(ч). оуздо[ро]влѧ(т) [6] въ неи // болесть.
Та(к)же оу кого по(ч)ка албо мошенька боли(т) тое (ж)[7] поранѫ пїи.
Та(к)же кого трѧсавицѣ дръжи(т) възми. д҃. коренѣ припоу(т)нико-
ва. и чътыри ложьки [8] воды, и чътыри оужицѣ вина. то въсе въкоупѣ
сто(л)ци. и змѣшавши выпїи здоровь бѫде(т).

---

[31] Див.: В. В. Кархут. Зазнач. праця, с. 119. Щоправда, для лікування очей сучасні посібники її не рекомендують.

[32] Див.: «Romanoslavica», p. 382, 387, 405.

[33] Див.: В. В. Кархут. Зазнач. праця, с. 167.

[34] Див.: «Romanoslavica», p. 405.

[35] Див.: D. Randuška. Lesné rastliny vo fotografii. Bratislava, 1972, s. 98.

* Публікується за фотокопією, яка додана до статті Л. Джамо-Діаконіци, згідно з «Правилами видання пам'яток української мови». Велика й мала літери, пунктуація пам'ятки в публікації зберігається; пропущені букви або частини слів відновлюються в квадратних дужках, якщо помилки очевидні.

[1] У публікації П. Сирку (далі — С.) зазначено, що в рукопису *лоць*, однак у фотокопії виразно читається *мо(ц)*.

[2] Літера *о* в рукопису виправлена на ъ. С. неправомірно транслітерує *себѣ*.

[3] Так виразно в фотокопії. С. неслушно друкує *помажи*, зауважуючи, що нібито в рукопису *помажи*.

[4] С. безпідставно подає *тр(ъ)пить*.

[5] Так у фотокопії. С. — *кръвоточиво*. Мабуть, потрібно *болесть[ю]...кръвоточивою*.

[6] У фотокопії *оуздовлѧ(т)*. С. транскрибує *оуздо[ро]влѧеть*.

[7] Так у фотокопії. С. подає *тоже* з зауваженням, нібито у рукопису *тое(м)*.

[8] Літера *о* в рукопису виправлена на ъ.

ВЕ(НЕ)ДИКТЬ[9]. Венедикта є(с)[т] двоѧкаѧ че(р)воназ и
бѣлаѧ. че(р)ленаѧ то[у]ю моць имає(т). выкопа(в)ши змыи водоѫ
2 зв. чистоѫ. и оуложи оу // питѧ якоє ко(л)вє(к) на но(ч). зама(ж) га-
ра(з)дь роумѧно(с)[т] въ чл҃цѣ ѡказуєть коли єго пиє(т). Та(к) ты(ж)
въ (ко)торо(м) домоу боудє(т)[10] венедикта[11] пахнѫти то гадины и
въсѣ нечисто(с)[т] гадачѫѫ выганѧє(т) бѣлаѧ. то коли ѡгневаѧ
немо(ч) дрьжати бѫдє(т) възми бѣлои венеди(к)ты корє(н) или бы-
лину. я(ж) на(д)щєср(д)цє и змо(в). г҃ ѡ(ч)наши[12] боудє(т) з(д)равь.
Та(к)жє кто болѣзни въ (до)мѫ[13] без вѣдома по(д)ложи(т) по(д)
3. главѫ венеди(к)та. боу//дє(т) ли потѣти здравь будє(т). а боудє(т) ли
блѣдѣти то оумрє(т).

ДЯГИ(Л) КОУДЕРѦВЫИ. Дѧги(л) коудерѧвыи є(с)[т] вє(л)ми
добрѣ. нащє поранѫ гризти корє(н) албо въ горѣлцѣ пїи то ѡтрѫтѫ.
въсю вынищає(т) хотѧ ис питѧ хотѧ и из идѣнѧ то[14] здоровь бѫдє(т).
Та(к)же кто кого[15] котюга скаженаѧ оукуси(т). тогды[16] сто(л)кши
оувари дягилю с прѣсны(м) мѣдомь. и прикладаи на ноу[17] оуздоров-
3 зв. лѧє(т).//Та(к)же кто въ събѣ яствѫ или питіє. не оудрьжи(т) блює(т)
яжь [дѧ]ги(л) боудє (ш)[18] з(д)равь.

ВЕДРЕНЕЦЬ. Ведренець є(с)[т] зелїє добро и оужито(ч)но.
кто боли(т) ср(д)цемь, оувари[19] оу водѣ и пїи на но(ч) и поранѫ.
ѡхоложає(т) ср(д)цє и оутробоуѫ бѫдє(т) з(д)ра(в). та(к)же кого
застрѣлѧ(т) стрѣлоѫ. тогды ведренець сто(л)кши пома(ж)[20] рану
стрѣлоу выгони(т). Та(к)же кто бѫдє(т) ранны(и) яжь ведренець. и
4. прикла//даи до роны[21] здравь бѫдє(т). Та(к)же кто на [ѡ]гневоуѫ
боли(т) нехаи ясть ведрѣнє(ць) здравь бѫдє(т). Та(к)же оу кого ка-
шє(л) сѫхии оува(ри) оу водѣ или хотѧ и та(к) гризеть главѫ и
перси. уздоровлѧє(т).

ОУЖОВНИ(К). Оужовни(к) є(с)[т] злѣлѧ[22] ба(р)зо добро коли
кого оужь а(л)бо гадина въкоуси(т). прикладаи до раны а(л)бо зва-
ривши єго оу водѣ пїи. оувє(с) я(д) из чл҃ка выганѧєть. Та(к)же
4 зв. кды чл҃къ при съ(бѣ) бѫдє(т) носити. то[23]//а(л)бо с пивомь. и пи(и)
на(д)щєср(д)цє въсѣ болѧсти[24] оуздоровлѧє(т). Тако(ж) кого кила
нападє(т) яєць ѡзми[25] с ко(л)ко коурѧчи(х). и выбери з ни(х) жо(л)т-
ки. и въложи въ новыи го(р)нєць и поста(в) на оугли на во(л)номь
ѡгни и вари. та(к) до(л)го а(ж) з ни(х) выидє(т) вода че(р)воная. и
оумочоуи платинѫ чи(с)тоую и помазоуи по килѣ. оуздоровлѧєть.

[9] С. подає *венедиктъ*.

[10] Так виразно читається у фотокопії. С. неслушно зауважує, що в рукопису — *боудє(к)*.

[11] У слові над *и* зайва літера *т*.

[12] Тобто три молитви «*Отче наш...*».

[13] С. зауважує, що над *в* написано сполуку *до*, затушовану чорним чорнилом. Оскільки й це не дає зрозумілого змісту, він робить виправлення *больэнивъ* [*е*]*мѫ*.

[14] Так виразно читається слово в фотокопії. С. у виносці зауважує, ніби в рукопису *по*.

[15] С. виправляє на *кды*.

[16] Над літерою *о* зайва надрядкова *г*.

[17] Мабуть, потрібно *раноу*, пор. С. [*ра*]*ноу*.

[18] Літера *д* написана на виправленій *ш*.

[19] Перед цим словом закреслено *оувари*.

[20] Так виразно читається в фотокопії. С. помилково *помаза*[*и*] із зауваженням, що це, можливо, замість *помазуи*.

[21] Так у фотокопії. С. без застереження виправляє на *раны*.

[22] Потрібно *злѣлѧ*.

[23] С. зауважує, що після цього в рукопису пропуск на один листок.

[24] С. припускає, що це слово написано замість *болѧчки*.

[25] С. вважає, що написано замість *возми*.

боукьвица зелїє[26]. Тако(ж) кого жона сказить то ты(м) жє ма(ж)
5. що и килоу кажє(т)//мазати.

БОУКОВЬЦА. Боуко(в)ца[27] є(с)[т] зелїє вє(л)ми добро. которыи
чл҃кь воды нє можє(т) поустити. навари боуквицѣ оу водѣ. и пи(и)
на(д)щє пораноу. оутолѧє(т) ты(м) оутробѫ и проходь вѣдныи.
Та(к)жє сѫкь букви(ч)ныи змѣшаи з вино(м). и з водоѫ ко(л)ко ви-
на то(л)ко и воды. ты(м) поздоровлѧє(т). которыи плюю(т) кръвлю.
Та(к)жє що ты(ж) ростє(т) по(д) ѡко(м) яко мѧсъ дикоє. сто(л)ци
5 зв. боуквицѣ. и прикладаи на ѡчи здоровь бѫдє(т).//Та(к)жє вычищає(т)
ранѫ с которои гнои течє(т). Такжє кто сєбє са(м)ѡшибє(т) възми
листѫ бѫкви(ч)ного то(л)ци стары(м)[28] сало(м) и привіи до оударѫ
здра(в) бѫдє(т). Та(к)жє коли кого въ ноздрє(х)[29] боли(т). сѫкѫ
букви(ч)ного надави и з ѡливою и поусти въ но(с) здравь бѫдє(т).
Та(к)жє насѫшивши бѫквицѣ с прѣ(с)ны(м) мєдо(м) намѣша(и) и
(з)варивши пїи. селєзє(н), и кръ(в) и ка...(л)[30] и ты(м) которы(м)...
6. иха[31].... (с)[32] оуздоровлѧє(т). Та(к)[ж]є к[т]о[33]. //має(т) лишаи на
събѣ спали бѫквицѫ оу сытѫ оусыспавши[34] пїи оувари[в]ши или
кто въ собѣ лѫ(н)ныи ѡгнь. Та(к)жє и на ранѫ бу(к)вич[но]го
ли(с)тѫ сто(л)ци мало сѫли и свѣжи(м)[35] масломь. и прикладаи до
раны. Та(к)жє въ кого рана закажена а(л)бо ко(с)[т] скажена въ
главє сто(л)ци и з[36] ѡливоѫ. и на ранѫ прикладаи. Та(к)жє кого
ѡчи болѧ(т) ли(с)тѫ бѫкви(ч)на(г)[о] з дощевоѫ водоѫ навари. и
6 зв. на бо(л)ны(и) ѡчи стѫдено прикладаи//до. ѳ҃. днє. Та(к)жє оуварив-
ши бѫквицѫ. кто бѫдє(т) ясти, ли пити оуздоровлѧє(т) ѡчи с кото-
рыхь сє(лъ)за течє(т). Та(к)жє и згага пєчє(т) а(л)бо въ кого на жи-
вотѣ лихо навари оу водѣ бѫквицѣ. и пии на(д)щєср(д)цє. Та(к)жє
ѡ(т) кашлю ѡзми бѫквицѣ и сто(л)ци с прѣсны(м) мєдомь оувари и пїи
тѣплъ здравь бѫдє(т). Та(к)жє кого боли(т) селєзє(н), а(л)бо оутроба
възми. д҃. ло(ж)кы бѫквицѣ варєнои. а. д҃. ло(ж)ки вина. а. л҃.
7. зє(р)нь пє(р)цѫ.//сто(л)ци посполѫ. и пїи поранѫ. и въ кого
бєдра болѧ(т). то то(ж)[37] пїи. Тако(ж) кого тра(с)цѧ днєвнаѧ дрьжи(т).
възми бѫквицѣ ло(ж)кѫ, а двѣ ло(ж)кы припоу(т)ника сто(л)ци з
водою тѣплоѫ, и пїи прьвѣє нѣжли коли тѧ має(т) похватити Та(к)жє
кто єи ли(с)тѫ натрє(т) и пїи из сытѫѫ змѣшавши из водоѫ оуздо-
ровлѧ є(т) болє(с)[т] въ чл҃цѣ. Та(к)жє извари о[38] винѣ. или оу водѣ, и
7 зв. пїи ѡ(т)падѫщеи нєм(о)щи оуздра(в)лѧє(т) Та(к)жє поро(х)//бѫкви(ч)-
ныи истє(р)ши и боуквицѫ соухѫѫ змѣшаи з вино(м) грѫтизнѫ
ѡ(т)гони(т). Та(к)жє кто є(с)[т] блѧдо(г)[о] лица пїи бѫквицѫ оува-
ривши з вино(м) или з водоѫ бѫдє(ш) рѫмѣныи. Та(к)жє кого

[26] Ця словосполука в пам'ятці написана саме тут, мабуть, помилково. На березі рукопису навпроти неї намальовано ніби невелике стебло якоїсь рослини, а над ним написано *па(ст)*[?].

[27] Так виразно читається в фотокопії. С. помилково зауважує, начебто в рукопису *боуков(а)ца*.

[28] Потрібно *с стары(м)*.

[29] В оригіналі *възнодрє(х)*. С. також виправляє на *въ ноздрехь*, за здогадом Г. В. Ягича.

[30] С. *кашель*. У фотокопії літери *ш* та *е* невиразні.

[31] Одну букву перед цим не вдається прочитати (вона нагадує *с*). Можливо, тут було *сих а*.

[32] За свідченням С. рядок майже до кінця затертий. На фотокопії читається тільки надрядкова *с* (можливо, частина слова *болє(ст)*).

[33] Літери, взяті в квадратні дужки, на фотокопії невиразні. С. *Такьже кто*.

[34] Потрібно *оусыпавши*.

[35] Тобто *из свѣжи(м)*.

[36] Можна читати і як *из*. С. *и в*.

[37] Можливий поділ *тото (ж)*. С. помилково *тотьже*.

[38] Потрібно *оу*.

гри(з) гризе(т) по животѫ змѣша(н) бѫквицѫ з водою оуваривши
піи здра(в) бѫде(ш) ω(т) всѣкои боле(с)ти.
МѢТА. Мата є(с)[т] зеліє добро тоуѫ моць мае(т). навари єи з
вино(м) а(л)бо с касом [39] (м)ноцно(м) [40]. и піи поранѫ. и того днє не
8. оупіва(и)сѧ пита[41] жа(д)ны(м). оуздра(в)лѧ є(т)//въ члцѣ всь бо-
ле(с)ти. Та(к)же навари єи оу винѣ а(л)бо оу водѣ на(д)ще піи пора-
нѫ. то всь вътрно(с)[ти] ω(т)рѣвае(т) моцю своєѫ. и гнило(с)[ти]
всѣ звнѫтрь вычищае(т). Та(к)же навари [42] оу водѣ мѧты, и піи
завше що є(с)[т] вънѫтри зло(с)ти въ члцѣ то всє вычищае(т).
Та(к)же коли комоу из ω(р)та[43] вънѧе(т) гризи мѧту на(д)щеср(д)це
поранѫ.
РѢПА(К). Рѣпа(к) є(с)[т] зѣлѧ добро и вѫжито(ч)но наваривши
8 зв. оу водѣ и главѫ мыи ни(м) па(р)//хы всѣ выганѧе(т). и всѣ
нечи(с)то(с)ти вычищае(т). Та(к)же навари рѣпакѫ из вино(м).
и піи поранѫ на(д)щеср(д)це гли(с)ты з нѫтрѧ выганѧе(т).
КРОПИВА. Кропива є(с)[т] зеліє добро. коли въ которо(г)[о]
члка тѧ(ж)ко на животѣ. навари кропивы з вино(м) піи здра(в)
бѫде(т). Та(к)же коли [44] ко(г)[о] коло[45] пѫпа грѣзе(т) а(л)бо где н(н)де
навари кропивна/г/[о] сѣнѧ[46] и змѣша/и/ сте/р/ши з медо/м/ прѣс-
ным и піи оуздра/в/лае/т/ боле/с/[т]. Та/к/же кто кашле/т/ на-
9. вари//кропивы оу водѣ и піи на(д)щеср(д)це. Та(к)же кто мае(т)
раны сто(л)ци кропивноє ли(с)тѧ з масло(м) стары(м). раны вычи-
щае(т) всѣ и оуздоро(в)лае(т)[47]. Та(к)же кого оукоуси(т)[48] скаженаѧ
котюга. кропив(н)ыи корє(н) гризи. та(к)же оуваривши оу водѣ
піи здра(в) бѫде(т). Та(к)же на которс(м) члцѣ жо(л)таницѣ. сѣкь
здави кропи(в)ныи вити(с)нѫвши з вино(м) ча(с)то піи и здра(в)
9 зв. бѫде(т). Та(к)же которомоу члкоу селезе(н) зове(т)сѧ ємоу.//насѣнѧ
кропи(в)ноє сте(р)ши з водоѫ. тѣплоѫ. ω(т)гони(т) зазноблеоуѫ
оутробѫ, и ωто(к) чревныи. Та(к)же корє(н) кропи(в)ны(и) змѣша(и)
з вино(м) приложи къ животѫ оутробѫ оуздра(в)лѧе(т) тве(р)доуѫ
и гри(з). и кто корѣ(н) кропи(в)ныи гризе(т), то гри(з) минае(т).
РОЕВНИКЬ. Роєвни(к) бчо(л)ны(и), сѣкь єго з бѣлы(м) хлѣ-
бо(м), ωмочивши на бо(л)ныи очи оувари(в)ши [49] приклада(и).
ωто(к) из очи(н)[50] вычищае(т), и оуздра(в)лѧе(т)[51].
10. ЧОРНОБЫЛЬ. Чо(р)нобы(л) зѣлѧ доброє. ко//ли котораѧ жена
породити ωтрочатє не може(т). оувари чо(р)нобы(л) з (в)ино(м)
оу ново(м) горщькѫ. и проць(ди) срко(з)[52] чистѫѫ платинѫ. а
якъ оустон(т)сѧ то(ж) дан пити. и бо(р)зо породи(т) ωтроча. Албо
просто сто(л)ци з водоѫ. и приложи подлє поупа. и ω(т)кынь борьзо
ω(т) поупа, бо(р)зо породи(т). стерези щобы не (дол)го дръжати.

[39] Потрібно *квасом*.
[40] Потрібно, мабуть, *моцны(м)*. С. *мноцномь*, без виправлення.
[41] Мабуть, потрібно *питѧ(м)*. С. не виправляє цього слова.
[42] Далі затушовано дві літери (за С. — *ви*).
[43] С. теж такий поділ на слова, хоч можливо також *изω рта*.
[44] Над літерою *о* затушовано якусь літеру. С. пише, що це — *г*.
[45] Літеру *о* виправлено з *є*, над яким затушовано *т*, тобто виправлено помилкове *колє(т)*.
[46] Потрібно *насѣнѧ*. Так виправляє і С.
[47] Так у фотокопії. С. дарма подає *оузд(о)ровлѧеть*.
[48] Після першого *оу* в рукопису закреслено літери *ску*.
[49] С. переставляє це слово після *ωмочивши*.
[50] Так у фотокопії. С. помилково *очивыи*.
[51] Так у фотокопії. С. помилково *оуздровлѧеть*.
[52] Потрібно *скро(з)*.

пѫпа [53] щобы матицѣ не вытегнѫ(л). Та(к)же кторѫѫ [54] женѫ гризе
10 зв. коло пѫпа породивши. чо(р)нобы(л) оувари//оу водѣ и пити даван
и прикладаи до поупа. то минае(т) боле(с)[т]. Та(к)же кого трѧ(с)цѧ
дръжи(т). то оувари чо(р)нобы(л) тѣпло пии. кды мае(т) оухопи-
ти. то выиде(т) блюватиноѫ. а(л)бо задо(м). єдно даван пити наще.
ВОДНАѦ ЖАРѦХѪ. Во(д)наа жероуха є(с)[т] зѣлѧ доброє на-
вари єго з вино(м) и строими бобровыми. и пии тѣ[п]ло [55], коли
бѫде(т). комоу парали(с)[56] ци а(л)бо якаѧ ко(л)векъ коро(с)та кды
11. боуде(т) пи...[57] здра(в) бѫдеть.//Та(к)же тоє зеліє бы єго кто пи(л),
а(л)бо оуживати. коли го [58] го(р)ло боли(т). или глава. оувари оу
вѫцтѣ [59], или оу ко(г)[о] па(р)хы всѣ нечи(с)тоты выганѧе(т)
Та(к)же сѣно доубрѫвноє оу водѣ оувари и главоу мы[и] поздоров-
лѧе(т). Прѣси оу жены коли ωтѣкаѫ(т). оуваривши з ωцто(м), же-
рѫхѫ пити даи нащеср(д)це оуздра(в)лѧе(т).
КРОПЬ. Кро(п) сырыи завшє я(ж) нащеср(д)це згагѫ выганѧе(т).
11 зв. Та(к)же кто кро(п) бѫде(т) ясти за(в)ше//моло(д) бывае(т) члкь то(т).
Та(к)же комоу рана ωтече(т). то приклада[и] кропоу сто(л)ци ранѫ[60]
ωто(к) выга[нѧ]е(т). Та(к)же ко(г)[о] яица бола(т) то кро(п) вари и
піи то минае(т). А кды жена ω(т) моужа своєго бѣгае(т). поимвши
воробіѫ. выими з него ср(д)це. и да(н) єи и(з)ясти тогды и слѣ(д)
бѫде(т) мѫжа своєго любити. Кды моу(ж) ω(т) своєи жены а(л)бо
жєна и(з) н(н)ши(м) живе(т) възми воло(с) єи з главы ты(м) посыпа(и)
12. връхѫ лона и лѧ(з)[61] з неѫ не бѫде(т) н(н)ши(х) любити ω/[62]прочь
мѫжа своєго.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бер. Лекс. — «Лексикон словенороський Памви Беринди». Надруковано з видання 1627 р. фотомеханічним способом. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. К., 1961.
Віс. — О. Д. Вісюліна, М. В. Клоков. Короткий визначник вищих рослин УРСР. К., 1952.
Гр. — Словарь української мови. Зібрала ред. ж. «Киевская старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко, т. I — IV. К., 1907—1909.
Ж. — Є. Желехівський і С. Недільський. Малоруско-німецький словник, т. I — II. Львів, 1886.
Зиз. Лекс. — «Лексис» Л. Зизанія. «Синоніма славенороссская». Підготовка текстів і вступні статті В. В. Німчука. К., 1964.
Mak. — S. Makowiecki. Słownik botaniczny łacińsko-małoruski. Kraków, 1936.
Син. — «Лексис» Л. Зизанія. «Синоніма славенороссская». К., 1964.
Сл. Лекс. — «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Підготував до видання В. В. Німчук. К., 1973.
СУМ — Словник української мови, т. I — IV. К., 1970—1975.
УРС — Українсько-російський словник, т. I — VI. К., 1953—1963.
Чет. 1489 — Четья 1489 р. Рукопис ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр $\frac{ДА}{415Л}$.

[53] Перед ним, мабуть, пропущено *подлє* або *коло*.
[54] Очевидно, треба *которѫѫ*.
[55] Літера *п* у фотокопії невиразна.
[56] Тобто суч. «параліч». С. помилково *парализици*.
[57] Літера *и* невиразна, а надрядкової букви не видно. Мабуть, потрібно *пи(и)*. С. дає *пи[ти]*.
[58] С. виправляє на [*ко*]*го*.
[59] Так подає і С. Однак можливий також поділ *оув ѣцтѣ*, тобто *оув оцтѣ*.
[60] С. виправляє на *столци кропоу, приклада* [*и на*] *ранѫ*.
[61] Літера *л* у рукопису написана на *з*.
[62] Цією сторінкою закінчується фотокопія. Кінець тексту взято з публікації П. Сирку.